

Overal en altijd weer

Michel Laub

Overal en altijd weer

Vertaald uit het Portugees
door Harrie Lemmens

Anthos | Amsterdam

Obra publicada com o apoio do Ministério da Cultura do Brasil /
Fundação Biblioteca Nacional.
Deze vertaling is mede mogelijk gemaakt dankzij een subsidie van het
Ministério da Cultura do Brasil / Fundação Biblioteca Nacional.

De vertaler ontving voor deze vertaling een werkbeurs
van het Nederlands Letterenfonds

ISBN 978 90 414 2312 2

© 2011 Michel Laub

First published in Brazil by Editora Companhia das Letras, São Paulo

© 2013 Nederlandse vertaling Ambo|Anthos *uitgevers*,

Amsterdam en Harrie Lemmens

Oorspronkelijke titel *Diário da queda*

Oorspronkelijke uitgever Companhia das Letras

Omslagontwerp en -beeld Femke Tomberg

Foto auteur © Renato Parada

Verspreiding voor België:

Veen Bosch & Keuning uitgevers n.v., Antwerpen

Voor mijn vader

Een paar dingen die ik weet
over mijn grootvader

1

Mijn grootvader praatte niet graag over het verleden. Wat niet vreemd is als je bedenkt, en daar gaat het hier om, dat hij Jood was en dat hij naar Brazilië is gekomen op een van die schepen vol met slachtvee, mensen voor wie de geschiedenis op hun twintigste, of dertigste, of veertigste, dat doet er niet toe, afgelopen lijkt te zijn en voor wie alleen nog maar een soort herinnering overblijft die steeds terugkeert en misschien nog wel een ergere gevangenis is dan die waar je in hebt gezeten.

2

In de schriften van mijn grootvader wordt nergens melding gemaakt van die reis. Ik weet niet waar hij aan boord is gegaan, of hij papieren heeft kunnen regelen voor hij vertrok, of hij geld bezat en of hij enige notie had van wat hij in Brazilië zou aantreffen. Ik weet niet hoeveel dagen de overtocht duurde, of het waaide, of het 's nachts stormde en of het hem iets kon schelen als het schip zou zinken en hij op zo'n ironische manier de dood zou vinden, in een ijsskoude donkere draaikolk zonder enige kans om anders voort te leven dan in een statistiek – een gegeven dat zijn biografie zou samenvatten zonder enige verwijzing naar de plaats waar hij was opgegroeid en de school waar hij op had gezeten, en naar alles wat

zich had voorgedaan tussen zijn geboorte en de leeftijd waarop hij een nummer in zijn arm getatoeëerd kreeg.

3

10 Ik zou daar eigenlijk liever ook niet over praten. Als er iets is wat de wereld kan missen dan zijn het wel mijn opvattingen daarover. De film heeft zich daar al mee belast. De boeken hebben zich daar al mee belast. De getuigen hebben het al tot in het kleinste detail verteld en er zijn zestig jaar aan reportages en essays en analyses, generaties historici en filosofen en kunstenaars die hun leven hebben gewijd aan het toevoegen van voetnoten aan al dat materiaal, een poging om nog weer eens de mening bij te stellen die de wereld over het onderwerp heeft, de reactie van iedereen als het woord *Auschwitz* valt, het zou dus nog niet eens bij me opkomen om die opvattingen te herhalen als ze in een bepaald opzicht niet van wezenlijk belang waren om zelf ook te kunnen praten over mijn grootvader, en dus over mijn vader, en dus over mezelf.

4

De maanden voor mijn dertiende verjaardag moest ik me voorbereiden op mijn bar mitswa. Twee keer in de week ging ik naar het huis van een rabbijn. We waren met zijn zessen of zevenen en kregen allemaal een cassette mee naar huis met fragmenten uit de Thora die hij zelf had gezongen en opgenomen. De keer daarop moesten we alles vanbuiten kennen en ik kan nog steeds die riedel van een kwartier of twintig minuten opdreunen zonder er ook maar een woord van te begrijpen.

5

De rabbijn leefde van de gezinsbijdragen en zijn salaris in de synagoge. Zijn vrouw was dood en hij had geen kinderen. Tijdens de lessen dronk hij thee met zoetstof. Kort na het begin van de les pikte hij er een van ons uit, meestal toevallig net degene die thuis niets geleerd had, ging naast hem zitten en praatte tegen hem met zijn gezicht bijna tegen dat van hem aan, en dan liet hij hem steeds weer opnieuw elke regel en elk woord zingen, tot de leerling voor de tweede of derde keer in de fout ging, waarop de rabbijn een klap op tafel gaf en schreeuwde en dreigde dat hij niemand's bar mitswa zou doen.

11

6

De rabbijn had lange nagels en stonk naar azijn. Hij was de enige in de stad die die voorbereiding verzorgde en na de les was het vaste prik dat hij ons naar de keuken stuurde, een gesprek voerde met onze ouders, waarin hij zei dat wij brutaal en ongeïnteresseerd waren, dat we niet opletten en niets wisten, en aan het eind van zijn tirade om wat extra geld vroeg. Maar het was ook vaste prik dat een van ons, omdat we wisten dat de rabbijn suikerziekte had, dat hij daarvoor ooit in het ziekenhuis had gelegen, dat er toen complicaties waren opgetreden en dat ze bijna een van zijn benen hadden moeten afzetten, dat een van ons aanbood om hem nog een kop thee te brengen en in plaats van zoetstof suiker in het kopje deed.

7

Praktisch al mijn klasgenoten hebben hun bar mitswa gedaan. De plechtigheid vond altijd plaats op een zaterdagmorgen. De jarige kreeg een talliet om en werd opgeroepen om samen met de volwassenen te bidden. Daarna volgde, 's middags of 's avonds, een

feestelijke maaltijd, meestal in een duur hotel, en een van de streken die mijn klasgenoten dan graag uithaalden was schoenpoets op de deurklinken van de kamers smeren. Een andere was pissen in de dozen met handdoeken van de badkamers. En ook, hoewel dat maar één keer is gebeurd, bij het feliciteren, waarbij de jarige dertien keer gejonast werd door de hele groep, die hem als een brandweerzeil opving in zijn val, het net niet te sluiten na de dertiende keer, zodat de jarige op zijn rug op de grond viel.

12

8

Het feest waarop dat gebeurde werd niet gehouden in een duur hotel maar in een feestzaaltje, in een gebouw zonder lift en portier, want de jarige zat dankzij een studiebeurs op onze school en was de zoon van een busconducteur die ook al gesignaleerd was als verkoper van suikerspinnen in het park. De jarige haalde nooit een onvoldoende, voor geen enkel vak, hij was nooit op feestjes geweest, had niet meegedaan toen er stennis werd geschopt in de bibliotheek, hij had ook niet bij het groepje leerlingen gezeten dat een stuk rauw vlees in de handtas van een lerares had gestopt en hij vond het helemaal niet grappig toen iemand een bom achter de wc's had gelegd, een zak met buskruit waarin een brandende sigaret was gestoken, die doorsmeulde tot de knal. Bij zijn val had hij een rugwervel bezeerd en hij moest twee maanden in bed blijven liggen, nog eens een paar maanden een orthopedisch korset dragen en al die tijd fysiotherapie doen, en dat allemaal nadat hij naar het ziekenhuis was gebracht en het feest was afgebroken in een sfeer van algehele verbijstering, althans bij de aanwezige volwassenen, en een van degenen die die klasgenoot hadden moeten opvangen was ik.

9

Een Joodse school, tenminste een school als die van ons, waar sommige leerlingen door een auto met chauffeur gebracht en opgehaald worden en andere jarenlang worden gepest – bijvoorbeeld door dag in dag uit in hun eten te spuwen, of ze elke pauze op te sluiten in het rommelhok, en de jongen die gewond was geraakt op zijn verjaardag had dat in de jaren daarvoor allemaal meegemaakt, en hij was ook regelmatig begraven in het zand – een Joodse school is min of meer hetzelfde als elke andere school. Het verschil is dat je je hele jeugd hoort praten over antisemitisme: er zijn leraren die zich uitsluitend daaraan wijden, het geven van een verklaring voor de wreedheden die de nazi's hadden begaan, die teruggrepen op de wreedheden die de Polen hadden begaan, die dan weer echo's waren van de wreedheden die de Russen hadden begaan, en in dat rijtje kon je ook de Arabieren opnemen, en de moslims en de christenen en wie je maar wilde, een haatspiraal die gebaseerd was op de afgunst op de intelligentie, de wilskracht, de cultuur en de rijkdom die de Joden ondanks al die obstakels hadden verworven.

13

10

Op mijn dertiende woonde ik in een huis met zwembad en in de julivakantie ben ik een keer naar Disneyland geweest, waar ik in de achtbaan heb gezeten en de piraten van de Caribische Zee heb gezien, en naar de optocht en het vuurwerk heb gekeken, en daarna ben ik naar het Epcot Center geweest, en ik heb de dolfijnen van SeaWorld gezien en de krokodillen in Cypress Gardens, en het wilde water in Busch Gardens, en de vampierenspiegels in het Mystery Fun House.

11

Op mijn dertiende had ik: een video, een spelcomputer, een kast vol boeken en platen, een gitaar, rolschaatsen, een NASA-uniform, een bord **VERBODEN TE PARKEREN** dat ik op straat had gevonden, een tennisracket waar ik nooit mee heb gespeeld, een bivaktent, een skateboard, een zwemband, een Rubiks kubus, een boksbeugel en een klein zakmes.

14

12

Op mijn dertiende had ik nog nooit een vriendinnetje gehad. Was ik nog nooit echt ziek geweest. Had ik nog nooit iemand zien sterven of aangereden zien worden. De nacht na de val van de jarige droomde ik over zijn vader, over zijn familie die op het feest was, over zijn peetoom, die waarschijnlijk met geld was bijgesprongen, en op dat feest hadden we alleen maar een chocoladetaart gekregen, popcorn en drumsticks. Op papieren borden.

13

Ik heb heel vaak gedroomd over het moment van de val, een stilte die één, misschien twee seconden aanhield, een zaal met zestig mensen en niemand die een kik gaf, en het was alsof iedereen wachtte tot mijn klasgenoot het uitgilde, of alleen maar kreunde, maar hij bleef met zijn ogen dicht op de grond liggen totdat iemand zou zeggen dat iedereen aan de kant moest gaan omdat hij zich misschien bezeerd had, een tafereel dat me bijbleef tot hij weer naar school ging en zich door de gangen sleepte met zijn orthopedische korset onder zijn uniform, altijd, of het koud of warm was, of het regende of de zon scheen.

14

Als iemand mij toen gevraagd had wat mij meer raakte, mijn klasgenoot in die toestand zien of het feit dat mijn grootvader in Auschwitz had gezeten, en met raken bedoel ik echt intens voelen, als iets wat tastbaar aanwezig is, een herinnering die je niet hoeft op te roepen, die vanzelf bovenkomt, dan had ik geen moment gearzeld met mijn antwoord.

15

Mijn grootvader stierf toen mijn vader veertien was. Het beeld dat ik van hem heb is dat van een paar foto's waarop hij altijd afgebeeld staat in dezelfde kleren, een donker pak, zijn haar en zijn baard, en ik heb geen flauw idee wat voor stem hij had, en ik weet niet of zijn tanden wit waren, want hij lachte nooit op die foto's.

15

16

Het huis van mijn grootvader heb ik nooit gekend, maar een paar van de meubels die daar stonden, de luie stoel, de ronde tafel en de houten ruitjeskast, zijn met mijn grootmoeder mee verhuisd naar de flat waar zij later is gaan wonen. Een flat die beter paste bij een weduwe die weinig uitging, hoogstens een keer per week thee-drinken bij een vriendin, een gewoonte die ze aanhield tot die vriendin naar een tehuis moest, waar ze nog vijf of tien jaar is gebleven, en in die tijd brak ze een been en daarna haar bekken, en voor ze stierf heeft ze nog minstens drie keer een longontsteking en een hartinfarct en een hersenbloeding gehad.

17

Eén keer ben ik met mijn grootmoeder meegegaan naar dat tehuis. Het lag aan de rand van de stad. De kamers roken naar eucalyptus

en rond het gebouw was een gazon met banken en bloemperkjes, en van daaraf zagen we verpleegsters en familieleden van de bewoners, een enkele medewerker in uniform, soms een meneer in een elektrische rolstoel met een zuurstoftank. Mijn grootmoeder en haar vriendin praatten over soaps, de berichten over geweld in de krant, de mensen op straat, die steeds onbeschofter worden, het koude weer dat steeds langer aanhoudt, en op geen enkel moment tijdens dat gesprek, net als in geen enkel gesprek dat ik met mijn grootmoeder heb gevoerd totdat zij stierf – min of meer net zoals haar vriendin uit het tehuis, met het verschil dat er bij haar geen be-roerte aan te pas kwam, de hersenbloeding die zij kreeg was vernietigend, waardoor ons de aanblik bespaard bleef van iemand die een eeuwigheid zonder te praten of te bewegen in een bed ligt –, op geen enkel moment van haar leven repte mijn grootmoeder van mijn grootvader.

18

Dat wil zeggen, soms zei ze wat iedereen wist, dat mijn grootvader niet veel zei, dat hij zelfs 's zomers in een pyjama met lange mouwen sliep, dat hij in de begintijd van hun huwelijk een kwartiertje ochtendgymnastiek had gedaan en dat hij een keer van de ladder was gevallen die hij gebruikte om op de vliering te komen, en ik zou die lijst kunnen aanvullen tot twintig dingen, of dertig als het moet, maar op geen enkel moment tijdens al die jaren heeft ze het wezenlijke over hem verteld.

19

Tijdens de laatste jaren van zijn leven bracht mijn grootvader zijn dagen door in zijn kantoor. Pas na zijn dood ontdekte men wat hij daar al die tijd had gedaan, hele schriften volgekriebeld, en toen ik

dat materiaal las, begreep ik eindelijk wat hij had doorgemaakt. Toen veranderde Auschwitz, was het niet meer alleen iets historisch, iets collectiefs, had het niet meer alleen betrekking op een abstracte moraal, in de zin dat Auschwitz een soort mijlpaal is geworden, een teken waarin je gelooft met alle kracht van je opvoeding, van de boeken die je leest, van alle debatten die je over het thema hebt gehoord, van de standpunten die je vol vuur hebt verdedigd, alle veroordelingen die je fel hebt uitgesproken zonder ook maar een seconde het gevoel te hebben dat het iets met jezelf te maken heeft.

17

20

Als ik iets over mezelf zou moeten vertellen, zou ik beginnen met het verhaal van mijn klasgenoot die viel tijdens het feest. Dat hij maanden later terugkwam op school. Dat ik al mijn moed bijeenraapte om toenadering te zoeken, iets vragen als je samen op de gang staat te wachten op de volgende les, een opmerking maken over het proefwerk van de volgende week of over het jasje van de leraar dat altijd onder de roos zat, en zou ik vertellen hoe hij reageerde op mijn opmerking, alsof dat gewoon zomaar een gesprek was en alsof we konden vergeten dat hij een orthopedisch korset droeg, en dat het telkens als hij opstond was alsof iedereen keek of hij nu anders liep, het ene been iets hoger dan het andere, met een licht onregelmatig ritme dat hem en degenen die op het feest waren geweest altijd bij zou blijven.

21

Die klasgenoot van mij heette João, en naarmate we beter contact kregen ontdekte ik dat: (a) zijn vader suikerspinnen verkocht in het park omdat zijn salaris als busconducteur niet toereikend was;

(b) zijn vader hem in zijn eentje had grootgebracht omdat zijn moeder voor haar veertigste was gestorven; (c) zijn vader na de dood van zijn moeder nooit hertrouwd was, verder geen kinderen meer had gekregen en zelfs nooit een vriendin had gehad.

22

18 Over João kwam ik te weten dat: (a) hij zijn vader nooit had verteld dat hij elke dag onder een hoop zand werd gestopt; (b) hij altijd zei dat hij nooit een vriendje vroeg om te gaan spelen omdat hij liever studeerde; (c) hij problemen op school nooit had geweten aan het feit dat hij geen Jood, dat hij een goj was.

23

Mijn school ging er prat op dat ze leerlingen naar de beste universiteiten stuurde, en daar waren industriëlen, ingenieurs en advocaten uit voortgekomen. De vader van João vond het de moeite waard om zijn zoon aan te melden op zo'n dure plek: er waren beurzen en uiteindelijk kreeg hij een korting van tachtig procent op het maandgeld. Desondanks moest hij zich uit de naad werken om het resterende bedrag te betalen, plus het uniform, lesmateriaal en vervoer.

24

João's vader had besloten de dertiende verjaardag van zijn zoon te vieren, omdat hij nog nooit een feest had gegeven. Afgezien van João's verjaardagen als kind, waarop hij alleen een neefje en een vier jaar jonger buurjongetje vroeg, kwam er alleen familie langs om een biertje te drinken. Maar omdat João op een Joodse school zat en op de Joodse school iedereen zijn bar mitswa deed als hij dertien werd, en op alle feesten de jarige dertien keer omhoog werd ge-

gooid, een soort inwijdingsrite van de jarige in de volwassen wereld, wanneer hij werd wat de uitdrukking in het Hebreeuws die de naam aan de ceremonie geeft definieert als ‘zoon van de opdracht’ – om al die redenen haalde de vader zijn zoon over om de hele klas uit te nodigen in het zaaltje van de flat waar een zwager woonde.

25

Dat alles hoorde ik maanden later, toen ik al regelmatig bij hen thuis kwam. Hun etage lag in een flat die nog bescheidener was dan die van de zwager, een gebouw waar het stuc van afbrokkelde en waar overal leidingen en draden blootlagen, en die dag kwam ik aan het eind van de middag en was João er niet. Hij was een rekening gaan betalen, of naar het postkantoor, of naar de notaris, een van de dingen die hij ook deed om thuis te helpen, en zijn vader liet me binnen en bood me een glas fris aan. We gingen voor de tv zitten. Het lokale nieuws stond op. Een poosje zeiden we niets, zaten we alleen maar te kijken, zoals we bijna nooit iets hadden gezegd, want tot die dag had ik nooit meer dan vijf woorden met hem gewisseld, en toen de stilte nog ongemakkelijker werd en de soap nog trager, want het was al bijna donker en de zoon kwam maar niet opdagen, begon hij mij vragen te stellen – over school, over mijn vader, over mijn grootvader.

19

26

João's vader luisterde naar me met de televisie aan en het was alsof het hem allemaal niets kon schelen, want hij bleef strak voor zich uit kijken en zapte voortdurend. Een van die keren maakte hij een opmerking over een praatprogramma waarin mensen uit het publiek om geld vroegen, lui zonder tanden in hun mond, blinden, doven, mensen met brandwonden, en João's vader zei, wat absurd

dat ze die lui optrommelen, wat absurd wat ze met die lui doen, wat absurd dat de regering daar niet voor zorgt, ik ben het beu in dit rotland te leven. Vind jij dit geen rotland? Vind je niet ook dat hier alleen rottigheid is? Dat hier alleen rotlui wonen? En toen stond hij op en zette de tv uit en begon over zichzelf en zijn zoon en het leven te praten, tot hij vroeg, met dezelfde woede, waarbij hij mij in de ogen keek alsof hij zijn hele leven al op dat moment had gewacht, of ik me niet schaamde voor wat er op João's verjaardag was gebeurd.

27

Op een school als die van mij hadden de paar leerlingen die niet Joods waren zelfs privileges. Ze hoefden bijvoorbeeld niet naar de lessen Hebreeuws. Of Hebreeuwse cultuur. In de weken die voorafgingen aan de religieuze vrije dagen waren zij vrijgesteld van het leren van de typische gezangen en het bidden en het dansen en meedoen aan de sabbat, en ze hoefden niet naar de synagoge en het bejaardentehuis, en hadden vrijstelling van het versieren van Mozes' wieg op de klanken van het Israëliisch volkslied, en dan heb ik het nog niet over de kampen van de zogenaamde *jeugdbeweging*.

28

In die kampen werden wij verdeeld in groepen, die allemaal een oudere mentor hadden, en een deel van de dag ging op aan dingen die normaal waren bij zoiets, middageten, voetballen, groepshug, eierlopen en stoeien met talkpoeder. We namen een tentje, muggenspray, een gamel en een veldfles mee, en ik herinner me dat ik alles wat gejat kon worden als ik er niet was goed verstopte, een reep chocola onder in mijn tas met vuile kleren, een batterijoplader tussen de brandnetels.